

Impact
Factor
2.147

ISSN 2349-638x

Reviewed International Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

ISSUE-
III

Mar.

2016

Address

•Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
•Tq. Latur, Dis. Latur 413512
•(+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

•aiirjpramod@gmail.com

Website

•www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

वाहतूक व दळणवळण सेवा क्षेत्र

श्री. बिडवे बाळासाहेब नागोराव

प्राचार्य, यमुनाबाई गोरे अध्यापक
विद्यालय, मुरुड ता.जि. लातूर

प्रस्तावना :-

अर्थव्यवस्थेच्या प्राथमिक, द्वितीयक व तृतीयक क्षेत्रापैकी तृतीय क्षेत्रास सेवा क्षेत्र (Service Sector) असेही म्हटले जाते. सामान्यतः आर्थिक सेवा म्हणजे एका व्यक्ती किंवा संस्थेने दुसऱ्या व्यक्ती किंवा संस्थेला दिलेली अशी कोणतीही सेवा जिचा मोबदला दिला व घेतला जातो. सेवा या अशा आर्थिक कृती असतात ज्या स्वतःच्या वस्तूचे उत्पादन करित नाहीत, मात्र प्राथमिक व द्वितीय क्षेत्रात निर्माण होणाऱ्या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी मदत करित असतात. सेवा क्षेत्रामध्ये वस्तूंच्या उत्पादनात प्रत्यक्षपणे मदत न करणाऱ्या सेवांचाही समावेश होतो. उदा. डॉक्टर, शिक्षक यांच्या सेवा धोबी, न्हावी, वकील यांच्यासारख्या वैयक्तिक सेवा, लेखा व प्रशासकीय सेवा इ. अलीकडे माहिती व तंत्रज्ञानावर आधारित नवीन सेवांची निर्मिती झाली आहे. उदा. इंटरनेट कॉफे, एटीएम, सॉफ्टवेअर सेवा इ. सेवा क्षेत्राची व्याख्या पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

“ज्या आर्थिक वस्तू कर्ज आणि साठविण्यास योग्य अशा स्वरूपाच्या असतात. त्यांना सेवा असे म्हणतात.”

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राला खूप महत्वाचे स्थान आहे. सेवा क्षेत्रातील वाहतूक व दळणवळण या प्रकारालाही अनन्य साधारण महत्व आहे.

जी.डी.पी.तील सेवा क्षेत्राचा हिस्सा

अ.क्र.	देश	हिस्सा (%)
१	अमेरिका	७९.२
२	फ्रान्स	७९.२
३	यु.के.	७८.८
४	भारत	५६.९
५	चीन	४४.६

वाहतूक :-

वस्तू व प्रवासी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेण्याची व्यवस्था म्हणजे वाहतूक व्यवस्था होय. वाहतूकीच्या मार्गावरून वाहतूकीचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे करता येईल.

- १) भूपृष्ठ वाहतूक
- २) जलवाहतूक
- ३) हवाई वाहतूक

पूर्वी वाहतूकीची गरज मर्यादित होती आणि वाहतूकीची साधने माणसे आणि जनावरे इतकीच मर्यादित होती. लाकडापासून बनवलेली वाहने खेचण्यासाठी जनावरांचा वापर केला जात असे. वाळवंटात उंट्याचा वापर माल वाहण्यासाठी केला जात असे. तर जमिनीवर बैल व घोडे यांचा

वापर जास्त होत असे. पुढे रस्ते बांधण्याचे तंत्र सुधारण्यावर वाहतुकीचा वेग वाढविणे शक्य झाले. देशांतर्गत जलवाहतुकीसाठी नद्यांचा उपयोग होत असे. पुढे कालवे खणून त्यातून वाहतूक करण्याचे तंत्र विकसित झाले. रस्ते वाहतूकी पेक्षा जल वाहतूक आर्थिक दृष्ट्या परवडणारी असते. म्हणून तिचाच वापर मोठ्या प्रमाणावर होत असे. तसेच नंतर रेल्वेचा शोध लागला व अवजड वाहतूकीचा एक पर्याय म्हणून तिच्याकडे पाहिले गेले. त्याहीपुढे जाऊन हवाई वाहतूक सुरू झाली. अशा प्रकारे वाहतूकीचे अनेक पर्याय निर्माण झाल्याने वाहतूक व दळणवळण करणे सोयीचे झाले. वाहतूकीचे कांही प्रकार पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) भूपृष्ठ वाहतूक :- यात प्रामुख्याने २ प्रकार पडतात.

अ) रस्ते वाहतूक

ब) रेल्वे वाहतूक

अ) रस्ते वाहतूक :

वाहतूक व्यवस्थेत रस्त्यांचे महत्व अनन्य साधारण आहे. रेल्वेच्या तुलनेत रस्ते वाहतूकीचे पुढील फायदे सांगता येतील.

१. अनेक दूरवरची ठिकाणे, जंगली आणि टेकडी प्रदेश अशा ठिकाणी रेल्वे पोहचत नाही. त्यामुळे अशा प्रदेशासाठी रस्ते वाहतूक हाच एकमेव पर्याय आहे.
२. नाशवंत आणि कमी वजनाचे सामान नेण्यासाठी रेल्वेपेक्षा रस्तेच सोयीस्कर असतात. उदा. भाजीपाला, फळे इ.
३. रेल्वे वाहतूक उभी करण्यासाठी रस्ते वाहतूकीपेक्षा खूप मोठ्या प्रमाणावर खर्च येतो.
४. देशाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने रस्ते वाहतूक महत्वाची आहे. कारण देशाच्या कानाकोपऱ्यात ती पोहचली आहे.
५. रस्ते वाहतूक ही रेल्वे वाहतूकीला पूरक आहे. रेल्वेस्थानकापर्यंत माल पोहचवण्याचे कार्य रस्तेच करतात.

भारतीय रस्त्यांचे जाळे जगातील मोठ्या रस्ते व्यवस्थेपैकी एक आहे. रस्ते वाहतूकीचे १) पारंपारिक आणि २) आधुनिक असे दोन प्रकार आहेत. पारंपारिक प्रकारात बैलगाडी, उंटगाडी, रिकशा, टांगे, ढेले इ. येतात. तर आधुनिक प्रकारात स्कूटर, मोटार, टॅक्सी, बसेस इ. येतात. ग्रामीण भागाची गरज भागविण्यासाठी पारंपारिक वाहतूकीचे प्रकार महत्वाचे असतात. आजही भारतात २५ टक्के व्यापार हा बैलगाडीनेच चालतो. यांत्रिक वाहतूकीचा ही आज भारतात मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला आहे.

ब) रेल्वे वाहतूक :- रेल्वे वाहतूकीचे काही फायदे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. लांब अंतरासाठी रेल्वे हे अत्यंत सोयीचे साधन आहे.
२. लोखंड, पोलाद, अवजड यंत्र सामग्री, खनिजे इ. साठी रेल्वे वाहतूक सोयीची व परवडणारी असते.
३. देशातील वेगवेगळ्या प्रदेशांना रेल्वे वाहतूक जोडते.
४. प्रवासासाठी व प्रदूषण विरहित वाहतूक ही रेल्वेनेच होते.

रेल्वे हा भूपृष्ठ वाहतूकीचा आधुनिक प्रकार होय. रेल्वेचा शोध हा भूपृष्ठ वाहतूकीतील क्रांतीकारक बदल मानला जातो. भारतात पहिली रेल्वे १९५३ मध्ये मुंबई-ठाणे या ३४ कि. मी. अंतरादरम्यान सुरू झाली. तेव्हापासून रेल्वेचा नेत्रादिपक विकास झाला असून ती आशिया

खंडातील सर्वात मोठी आणि जगातील ४ थ्या नंबरची रेल्वे आहे. भारतात माल वाहतूकीसाठी व प्रवासी वाहतूकीसाठी रेल्वेचा वापर मोठ्या प्रमाणात होतो.

२) जलवाहतूक :- जलवाहतूकीचे मुख्यतः २ प्रकार पडतात.

१) देशांतर्गत जलवाहतूक

२) परदेशांशी जलवाहतूक

भारतात ७५१६ कि.मी. चा समुद्र किनारा लाभला आहे. यावर १२ मोठी बंदरे व १८९ छोटी बंदरे आहेत. यातून भारताची अंतर्गत जलवाहतूक होते. परदेशी वाहतुकीत मोठ्या बोटींचा वापर केला जातो. पूर्वी लाकडाचा वापर बोटी तयार करण्यासाठी होत असे. आता लोखंड व पोलादाचा वापर जास्त होतो.

अंतर्गत जलवाहतुकीत कायमस्वरूपी संथ व खोल पाण्याचा प्रवाह असणे आवश्यक असते. असा नैसर्गिक प्रवाह असल्यास वाहतूक मार्ग बांधण्याचा खर्च शून्य असतो. फक्त बोटी थांबवण्यासाठी सोय निर्माण करावी लागते. लाकडी नावा, यांत्रिक लॉच किंवा लहान मोठ्या बोटीतून वाहतूक करता येते. कालवे बांधून त्यातून वाहतूक करणे पाण्याचा प्रवाह ठराविक प्रमाणात मिळण्याच्या दृष्टीने सोपे असते. जलवाहतुकीत, विशेषतः समुद्रावरून प्रवास करताना वादळामुळे बोटी बुडण्याचा मोठा धोका असतो. पूर्वी बोटी बुडाल्याने मालवाहतुकीचे मोठे नुकसान होत असे. या धोक्यासाठी विम्याची सोय करता येते. विम्याचा एक महत्वाचा प्रकार म्हणून सागरी मालवाहतुकीचा विमा पुढे आला. बोटीचा आकार वाढल्याने आणि माल वाहून नेण्याची क्षमता वाढल्याने सागरी वाहतूक आता बरीच सुरक्षित झाली आहे. बोटीतून वाहतूक करण्याच्या तुलनेने खर्चही कमी येतो आणि परदेशात मालवाहतूक मोठ्या प्रमाणात करायची असल्यास जलवाहतुकीशिवाय पर्याय नसतो.

३) हवाई वाहतूक :- भारतात विमान वाहतुकीस १९२० साली सुरुवात झाली. याचे काही फायदे सांगता येतील.

१. प्रवासाचे सर्वात जलद साधन म्हणून याचा वापर होतो.
२. मूल्यवान वस्तू व नाशवंत वस्तूंची वाहतूक हवाई मार्गाने करता येते.
३. नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी हवाई वाहतूकीचा वापर सर्वात जास्त होतो.
४. संरक्षण दलात या वाहतूकीला महत्वाचे स्थान आहे.

हवाई मार्गाने वाहतूक करण्यासाठी विमानतळ बांधणे आणि संरक्षण यंत्रणा उभारणे यासाठीच गुंतवणूक करावी लागते. मात्र विमाने विकत घेण्यातील गुंतवणूक आणि विमाने चालवण्यासाठीचा पेट्रोलचा खर्च मोठा असतो. पेट्रोलचा खर्च वाढत चालण्याने विमान वाहतूक अधिक खर्चिक होत चालली आहे. वाहतुकीच्या गरजे प्रमाणे लहान मोठ्या आकाराची विमाने वापरता येतात. तसेच हेलिकॉप्टरचा वापर करता येतो. तांत्रिक प्रगती बरोबरच हवाई वाहतूकीची क्षमता व वेग यात वाढ होत आहे. जास्त प्रवासी नेऊ शकणारी विमाने, आवाजाच्या गतीपेक्षा जास्त वेगाने जाऊ शकणारी विमाने यामुळे विमान वाहतूक जास्त उपयुक्त होत आहे.

दळणवळण :-

दळणवळण म्हणजे माहितीची देवाण-घेवाण करण्याचे साधन होय. देशातील उद्योग आणि व्यापाराच्या विकासासाठी जलद आणि तत्परतेने माहितीची देवाण-घेवाण होणे आवश्यक असते. दळणवळण आणि वाहतूक यांच्यात अतिशय जवळचा संबंध आहे. सर्व दर्शनिय वस्तूंची देवाण-घेवाण वाहतूकीच्या मार्गानेच होऊ शकते. टपाल, दूरध्वनी, बिनतारी संदेश इ. दळणवळणाच्या

मार्गानी फक्त माहिती पाठवता येते. दळणवळणत सुधारणा झाल्यास वाहतूकही जलद होऊ शकते. तसेच वाहतूक सुधारल्यास दळणवळणाचीही गती वाढते. टपाल सेवा, दूरध्वनी, टेलीप्रिंटर, रेडिओ, दूरदर्शन, संगणक इ. दळणवळणाची प्रमुख साधने आहेत.

१) टपाल सेवा :-

भारतात टपालसेवेची सुरुवात १८३७ मध्ये झाली. दळणवळणच्या दृष्टीने विचार करता टपाल कचेच्या देशांतर्गत दळणवळणाच्या सोयी पुरवितात, यासाठी प्रमुख साधने म्हणजे १) पोस्टकार्ड २) अंतर्देशीय पत्रे ३) पाकिटे इ. महत्वाची पत्रे आणि वस्तु नोंदणी करून पाठविता येतात. ठराविक वजनापेक्षा कमी वजनाच्या वस्तु पार्सलने (रजिस्टर्ड किंवा अनरजिस्टर्ड) पाठविता येतात. १९७५ साली जलद मेल सेवा सुरू करण्यात आल्या. या सेवा सर्व राजधानीची शहरे, संघराज्य आणि महत्वाच्या व्यापारी गावांमध्ये उपलब्ध आहेत. ऑगस्ट १९८६ पासून विशेष टपाल सेवा सुरू करण्यात आली असून यानुसार वस्तु विशिष्ट काळात पोहचविल्या जातात. ग्राहकांना अधिक चांगली व कार्यक्षम सेवा पुरविण्यासाठी यांत्रिकीकरण व संगणीकिकरण यांचा अधिकाधिक वापर टपाल खाते करित आहे.

२) दूरसंचार सेवा :-

अलीकडे दूरध्वनी आणि टेलेक्स सेवा यांच्या विस्तारामुळे दळणवळणाच्या क्षेत्रात क्रांती घडून आली आहे. १८७५ साली ग्रेहॅमबिलने लावलेल्या दूरध्वनीच्या शोधामुळे दळणवळणामध्ये अमूलाग्र क्रांती झाली आहे. दूरध्वनी सोयीचा झपाट्याने विस्तार झाल्यामुळे व्यापारी आणि उद्योगपतींना त्यांचे व्यवहार वाढविणे शक्य झाले. एस.टी.डी. च्या सेवेमुळे परदेशातील व्यक्तींशी संबंध प्रस्थापित करणे सोयीचे झाले. अलीकडच्या काळात दूरसंचाराच्या क्षेत्रात एक प्रकारची क्रांतीच घडून आली आहे. रेडिओ, पेजिंग सेवा, मोबाईल, दूरध्वनी सेवा, व्हिडीओ अधिवेशन इ. विविध सेवा सुरू करण्यात आल्या आहेत.

वाहतूक व दळणवळण सेवा पुढील आव्हाने :-

२१ व्या शतकात जरी वाहतूक व दळणवळणाच्या सेवामध्ये अनेक क्रांतीकारक बदल झाले असले तरी या सेवा क्षेत्रात अनेक आव्हाने आहेत, ती पुढील प्रमाणे :

१) **तांत्रिक सुधारणा** : भारतातील वाहतूक व दळणवळणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आवश्यक आहे. त्याचबरोबर पर्यावरण रक्षणासाठी या साधनात बदल करणे. हे देखील मोठे आव्हानाच आहे.

२) **मार्गाचा विस्तार** : भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या गरजेच्या मानाने वाहतूक व दळणवळणाचा विस्तार अपुरा आहे. त्यात रेल्वे, रस्ते व जल प्रवाहाचे मार्ग वाढविणे गरजेचे आहे. तसेच टपाल व्यवस्थेचाही विस्तार करणे आवश्यक आहे. भारतासाठी आर्थिक दृष्टीने विचार करता हे एक आव्हानच आहे.

३) **वित्तीय व्यवस्था** : भारतातील वाहतूक व दळणवळणाच्या विकासासाठी मोठ्या प्रमाणावर वित्तीय व्यवस्थेची आवश्यकता आहे. प्रवासी व मालवाहतूकीत वाढ करून टपाल व दूरध्वनीत वाढ करून हा पैसा उभा करणे अशक्य आहे. यासाठी पैसा उभारण्यासाठी विशेष उपाययोजना आणि प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

४) प्रशुल्काबाबत धोरण : सामाजिक जबाबदारीमुळे वाहतूक व दळणवळणाच्या बाबतीत फायदेशिर नसणारे धोरणे राबवावी लागतात. परिणामी मोठ्या प्रमाणावर तोटा सहन करावा लागतो. भारत सरकारने यावर वेळीच उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

५) दळणवळणाच्या साधनाचा दुरुपयोग : दळणवळणातील टपाल, दूरध्वनी, संगणक इ. साधनांचा अनेकदा दुरुपयोग होतो. उदा. फोन टॅप करणे, इंटरनेटचे दुरुपयोग इ. यावर उपाययोजना करणे हे सरकार पुढील आव्हानच आहे.

६) विश्वासहिता कमी : अलीकडच्या काळात वाहतूकीच्या साधनामुळे होणारे अपघात यामुळे लोकांचा प्रवासावरील विश्वास हा कमी होत चालला आहे. परिणामी वाहतूक व्यवस्थेतून विश्वास निर्माण करणे हेही एक सरकारपुढील आव्हानच आहे.

सारांश :

अशा प्रकारे सेवा क्षेत्रामध्ये वाहतूक व दळणवळणाला महत्वाचे स्थान आहे. कारण याशिवाय देशाचा आर्थिक विकास शक्यच नाही. प्रवाशी व माल वाहतूक करण्यासाठी वेळेनुसार प्रत्येक साधन महत्वाचे असते. तसेच दळणवळणामुळेही आर्थिक विकास होण्यास मदत होते.

संदर्भ सुची :

- १) राजन कोळंबे — भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन.
- २) श्रीधर देशपांडे, विनायक देशपांडे — भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस.
- ३) प्रा.नंदकुमार कुलकर्णी — सेवा क्षेत्राचे आर्थिक सिध्दांत य.च.म.मु.वि.नाशिक.
- ४) के.एम.भोसले — भारतीय अर्थव्यवस्था, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.